

UNIwersytet ZIELONOGÓRSKI  
Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii

Krzysztof Stanikowski

*Środowisko Web 2.0 w życiu społecznym osób starszych.*

*Oblicza aktywności sieciowych*

*(na przykładzie słuchaczy Zielonogórskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku)*

AUTOREFERAT

Rozprawa doktorska napisana  
pod kierunkiem naukowym  
prof. UZ dr hab. Marka Furmanka

Recenzenci:

Prof. UMK dr hab. Dorota Siemieniecka (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Prof. UZ dr hab. Bogdan Idzikowski (Uniwersytet Zielonogórski)

Zielona Góra 2018

## I. Wstęp

Rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych (w tym Internetu) dokonujący się w skali globalnej, regionalnej i lokalnej sprawiają, że człowiek musi stale się rozwijać, być aktywnym sieciowo, poszerzać swoją wiedzę, umiejętności, zdobywać nowe doświadczenia.

Tak rozumiany rozwój technik informatycznych w pierwszej kolejności wpływała na przemiany w świecie aktywności społecznych i z czasem zaczęła intensywnie interweniować w życie pozazawodowe. Przez długi też czas posługiwanie się komputerem oraz Internetem było cechą wyróżniającą osób młodszych, z czasem jednak również ludzie starsi coraz liczniej przełamywali swoje obawy i obecnie coraz powszechniej wykorzystują możliwości stwarzane przez technologie informacyjno-komunikacyjne, a szczególnie przez nowe media i Internet. Stwarza im to nowe perspektywy i możliwości, generuje jednakże też nowe problemy i zagrożenia.

W obliczu zmieniającego się życia, niezbędne jest dostosowanie się do tych zmian.

Konstruowanie i szybkie upowszechnienie się nowych mediów komunikacyjnych wywarło głęboki wpływ na wszystkie sfery życia społecznego człowieka. Skutkowało to powstaniem nowej tzw. *cywilizacji medialnej* a w konsekwencji doprowadziło do narodzin nowego zjawiska społecznego zwanego eksplozją medialną<sup>1</sup>.

Ludzie starsi i starość, jako faza życia człowieka coraz częściej stają się przedmiotem dociekań naukowych. Dzieje się tak z pod wpływem postępującego od kilkunastu w Polsce procesu starzenia się społeczeństw.

Wczesna starość to czas, w którym szczególnie duży wpływ na kształt i treść życia może mieć sam starszy człowiek. Dowodem na to są indywidualne wysiłki poszczególnych osób zmierzające do tego, by uczynić starość fazą życia wartościową dla siebie i innych. Niebagatelne są również wysiłki zbiorowe, których owocem są rozmaite organizacje aktywizujące osoby starsze, mające za zadanie- ogólnie ujmując, poprawę jakości ich życia. Do takich organizacji należą Uniwersytety Trzeciego Wieku, które można uznać za swego rodzaju *inkubator potrzeb coraz szerszej rzeszy starszej części społeczeństwa na całym świecie*<sup>2</sup>.

W niniejszej pracy koncentrowałem się wokół wybranych zagadnień wspomnianej eksplozji medialnej. Skupiłem się ponadto na wybranych problemach tożsamościowych, kulturowych, społecznych wybranych słuchaczy zajęć *E-senior*, realizowanych w Katedrze

---

<sup>1</sup> Por. T. Goban-Klas, *Cywilizacja medialna*, Warszawa 2005.

<sup>2</sup> Por. P. Błędowski, *Lokalna polityka społeczna wobec starości i ludzi starszych*, Warszawa 2001.

Mediów i Technologii Informacyjnych Uniwersytetu Zielonogórskiego przy współpracy z Zielonogórskim Uniwersytecie Trzeciego Wieku (ZUTW).

Uzyskana wiedza może pozwolić na tworzenie programów praktycznego działania istotnych dla aktualnych potrzeb społecznych. Potrzeba takich programów jest nieskończona, ponieważ rzeczywistość, w której żyjemy podlega nieustającym zmianom.

Informacje o wykorzystanych w pracy książkach, czasopismach i źródłach internetowych zostały świadomie umieszczone w ostatnim rozdziale pracy.

Opracowane wyniki badań stanowiły podstawę do sformułowania wniosków a przede wszystkim do przeprowadzenia badań pedagogicznych, których celem był opis, kategoryzacja i typizacja aktywności sieciowych seniorów w środowisku Web 2.0.

## II. Uzasadnienie wyboru tematu

Środowisko Web 2.0 jest narzędziem powszechnego użytku, czego dowodem jest dynamiczny rozwój powstających nowych usług internetowych<sup>3</sup>. Mało jednak jest opracowań dotyczących ponadpokoleniowej funkcji serwisów Web 2.0. Niewystarczająca jest też ilość opracowań na temat tożsamości kolektywnej i dysproporcji społecznych w zakresie dostępu osób starszych do nowych mediów. Niewiele udokumentowanych badań kładzie nacisk na kulturowe wykorzystanie serwisów internetowych Web 2.0 w życiu społecznym osób w wieku późnej dorosłości. Brakuje publikacji poruszających problem wymiany informacji, które wspomagają tworzenie formalnych i nie formalnych struktur środowiska Web 2.0. Nie są to pola szeroko eksponowane. W tabeli 1 przedstawiłem kryteria uzasadniające wybór podjętej problematyki badawczej.

Tabela 1. Zasadnicze kryteria wyboru tematu.

| Kryterium             | Opis  |
|-----------------------|---|
| <b>Socjalizacyjne</b> | Określenie roli i miejsca badanej społeczności internetowej Web 2.0 oraz nowych mediów w środowisku społecznym.   |
| <b>Edukacyjne</b>     | Wzbogacenie i adaptacja teorii oraz praktyki edukacyjnej (w tym komunikacyjnej) o treści związane z wykorzystaniem serwisów internetowych środowiska Web 2.0. |

<sup>3</sup> Por. D. Taspcot, *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, Warszawa 2010.

|                            |   |
|----------------------------|---|
| <b>Rozwojowo-kulturowe</b> | Związane z przemianami i niebagatelnym wzrostem znaczenia wiedzy (informacji), dynamicznym rozwojem społeczności sieci, w procesie globalizacji Świata jak i funkcjonowania Polski w globalnych e-strukturach.  |
| <b>Spoleczne</b>           | Powstanie i rozwój nowych mediów oraz zróżnicowane wykorzystaniem serwisów Web 2.0 w życiu społecznym.  |
| <b>Komunikacyjne</b>       | Kryterium wiążące się z koniecznością łatwego dostępu do informacji, posiadania sieciowych kompetencji komunikacyjnych i wizualnych niezbędnych do korzystania z zasobów serwisów Web 2.0; aktywności sieciowe. |
| <b>Informatyczne</b>       | Kryterium przejawiające się w intensywnym wzroście i rozwoju nowych technologii i ich wpływie na powstanie nowych systemów sieciowych i komunikacyjnych.  |

Wraz z pojawieniem się nowych szlaków informacyjno-komunikacyjnych (środowisko Web 2.0) stanowiących element cyfrowej rzeczywistości, intensywność przygotowywania, przetwarzania, analizowania, selekcionowania i publikowania informacji we wszystkich obszarach „sieciowego życia” dynamicznie wzrosła.

Upoważniło to autora pracy do uznania, że mamy do czynienia z narodzinami nowego typu aktywności i relacji międzyludzkich w tym powstawania nowych więzi międzysobowych wymagających szczególnej eksploracji nowych danych (tabela 2).

Tabela 2. Nowe doświadczenia w serwisach Web 2.0.

| Serwisy internetowe w środowisku Web 2.0 |  |
|--|--|
| Nowe doświadczenia tekstualne            | Nowe rodzaje form gatunkowych i tekstualnych, rozrywki, przyjemności i wzorców konsumpcji medialnej (portale społecznościowe, gry komputerowe, symulacje).   |
| Nowe sposoby reprezentacji świata        | Serwisy, które dostarczają nowych możliwości i doświadczeń pod względem reprezentacji w sposób nie zawsze dość jasno zdefiniowany (immersyjne środowiska wirtualne, interaktywne multimedia ekranowe). |

|  |  |
|--|--|
| <p>Nowe relacje pomiędzy podmiotami (użytkownikami i konsumentami) oraz technologiami medialnymi</p> | <p>Nowe sposoby użytkowania i odbioru obrazu oraz mediów komunikacyjnych w codziennym życiu oraz nowe znaczenia nadawane technologiom medialnym.</p>   |
| <p>Nowe doświadczenia relacji pomiędzy cielesnością, tożsamością i społecznością</p>                 | <p>Zmiany w osobistym i społecznym doświadczeniu czasu, przestrzeni i miejsca (zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej), mające wpływ na sposób, w jaki odbieramy samych siebie i jak postrzegamy swoje miejsce w świecie.</p> |
| <p>Nowe wzorce organizacji i produkcji</p>   | <p>Globalne przesunięcia i integracje w kulturze i gospodarce medialnej, przemyśle medialnym, dostępne do mediów, a także własności, kontroli i regulacji mediów.</p>  |

Źródło: Opracowanie własne<sup>4</sup>.

### III. Założenia badawcze

Metodologię traktuję, jako rodzaj wiedzy o społecznych celach poznania naukowego i prawomocnych strategiach ich realizacji. Obejmuje ona ontologiczną (dotyczącą istoty przedmiotu badania), epistemologiczną (dotyczącą procesu i efektu badania) i metodyczną (dotyczącą sposobów i reguł badania) wiedzę o sposobach poznawania świata<sup>5</sup>.

Proces badania jest nierozzerwalnie związany z przyjętymi przez badacza założeniami na temat natury świata i własnych możliwości poznawczych.

Zakładam, że strategia badawcza budowana jest na uprawomocniającym ją paradygmacie. W części dotyczącej przyjętej orientacji metodologicznej dokonałem krótkiej charakterystyki koncepcji filozoficznych na bazie, których ten sposób myślenia o badaniu świata został zbudowany.

Przyjmuję za E. G. Guba, Y. S. Lincoln, że metodologia badań nie może być dłużej traktowana jako zestaw zasad i abstrakcji dających się uniwersalnie stosować, albowiem różne paradygmaty zaczynają się ze sobą „krzyżować”, sprawiając, że dwoje teoretyków

<sup>4</sup> Por. M. Lister, J. Dovey, *New media: a critical introduction*, Published by Routledge, London 2010.

<sup>5</sup> M. Malewski, *Metody ilościowe i jakościowe w badaniach nad edukacją. Spór o metodologiczną komplementarność*, [w:] *Kultura i Edukacja nr 1/2*, Kraków 1997, s. 17-36.

uważanych wcześniej za pozostających w nierozstrzygalnym konflikcie, teraz, na innej płaszczyźnie teoretycznej wzajemnie relacjonują swoje argumenty<sup>6</sup>.

Przejmuję, że orientacja metodologiczna to ogólne ontologiczno-epistemologiczne założenia dotyczące tego jak prowadzić badania naukowe, na jakim wzorcu racjonalności (paradygmacie) oprzeć badania, jak racjonalnie ułożyć czynności badawcze, jakie zastosować metody badań.

Przyjęta procedura badawcza opierała się na strategii jakościowej. Przedmiotem badań jakościowych w niniejszym opracowaniu są aktywności sieciowe oraz doświadczenia życiowe konstruujące tożsamość osobową człowieka rozumianą jako zespół wyobrażeń, uczuć, sądów, wspomnień i projekcji podmiotu, który odnosi on do siebie. W pojęciu tym mieszczą się takie składniki, jak: samoświadomość jednostki, świadomość kontynuacji i pozostawania sobą w zmieniających się warunkach życia, świadomość uczestnictwa podmiotu w grupach społecznych, koncepcja siebie, zdolność do porównań interpersonalnych i grupowych<sup>7</sup>.

Jedną z ważniejszych cech przyjętej strategii badawczej było dążenie do ujmowania zjawisk w ich szerokim kontekście. Autor rozprawy zamierzał opisać zjawiska takimi jakie są a nie stwierdzić czy zgadzają się z obiektywnym o nich mniemaniem.

W przyjętej orientacji metodologicznej opartej na paradygmacie konstruktywistycznym zakładam, że nowopowstała wiedza związana jest z działalnością, w którą są uwikłani ludzie usiłujący tworzyć, zmieniać, przewidywać i kontrolować realny otaczający ich świat.

Tak rozumiana nowo powstała wiedza naukowa powinna stawiać sobie cele praktyczne, wśród których priorytetowe miejsce zajmuje rozwiązanie problemów społecznych; jest rezultatem konstruowania sensów i znaczeń. Co ważne jest także zależna od odmiennych wizji poznawczych człowieka, społeczeństwa i kultury<sup>8</sup>.

Przyjęta metodologia podejmuje problemy nieobejmujące zebrania opinii od dużej liczby osób ani też nie poszukuje wyraźnych zależności pomiędzy zjawiskami.

Tak rozumiana strategia badań podejmuje tematy wykraczające poza to co obiektywne i bezwzględnie mierzalne. Przyjęte założenie metodologiczne pozwalały na przygotowanie niniejszego opracowania w oparciu o problematykę związaną z opisem przeżyć- czyli tym co jednostkowe.

<sup>6</sup> E. G. Guba, Y. S. Lincoln, *Kontrowersje wokół paradygmatów sprzeczność i wylaniające się zbieżności*, [w:] N. K. Denzin, Y., S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, Warszawa 2010, s. 282.

<sup>7</sup> Por. W. Kamiński, *Człowiek dorosły w sytuacjach zagrożenia tożsamości*, [w:] T. Wujek. *Wprowadzenie do andragogiki*. Warszawa 1996.

<sup>8</sup> Por. E. G. Guba, Y. S. Lincoln, *Kontrowersje wokół paradygmatów sprzeczność i wylaniające się zbieżności*, [w:] N. K. Denzin, Y., S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, Warszawa 2010

Obszarem badawczym niniejszego opracowania były zjawiska społeczne występujące w sieci 2.0 w tym aktywności sieciowe seniorów i ich kompetencje medialne.

Dobór próby badanych był celowy: stanowili ją seniorzy, którzy spełnili wymogi formalne, mianowicie uzyskali w teście wiedzy (z zakresu poziomu podstawowej znajomości technologii informacyjno-komunikacyjnych- ICT), wynik minimum (50% prawidłowych odpowiedzi) oraz zadeklarowali, że korzystają z komputera nie rzadziej niż 2 razy w tygodniu oraz posiadają tablet, smartfon, laptop lub komputer osobisty.

Grupę badawczą stanowiło 15 osób uczestników zajęć komputerowych E-senior realizowanych na Uniwersytecie Zielonogórskim, w Katedrze Mediów i Technologii Informacyjnych przy współpracy z Zielonogórskim Uniwersytet Trzeciego Wieku:

dziwięciu kobiet: pani. Krystyna lat 63, p. Ewa lat 63, pani Irena 66 lat, p. Maria 66 lat, p. Alicja 65 lat, p. Aleksandra 66 lat, p. Olga 65 lat, p. Zofia 65 lat.

Sześciu mężczyzn: pan. Andrzej 66 lat, p. Jerzy 66 lat, p. Kazimierz 67 lat, p. Zdzisław 68 lat, p. Janusz 67 lat. Wszyscy seniorzy są emerytami, słuchaczami ZUTW.

Kurs komputerowy trwał od 14 października 2015 roku do 22 czerwca 2016 roku. Nauka trwała cały rok akademicki, spotkania odbywały się regularnie na terenie UZ (z wyłączeniem świąt), co tydzień i trwały 90 minut. Na zajęciach sprawdzana była obecność.

Frekwencja roczna grupy (badana od października 2015 do czerwca 2016 roku) wyniosła 94%.

Wyniki badań własnych powstały w oparciu o wywiady swobodne i obserwacje uczestniczące przeprowadzone w okresie od 14 października 2015 do 22 czerwca 2016 roku na zajęciach komputerowych E-Senior.

Test wiedzy z zakresu poziomu podstawowej znajomości technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT) został przeprowadzony na pierwszych zajęciach E-senior, w dniu 14 października 2015 r.

Wydano i otrzymano wówczas 21 kompletnych arkuszy odpowiedzi. Warunkiem formalnym niezbędnym do uczestniczenia w kursie było udzielenie min. 50% poprawnych odpowiedzi. Piętnastoro seniorów spełniło wymogi formalne.

## Cel i problemy badawcze

Przyjąłem że cel badań to rodzaj zamierzonego efektu, do którego chce dojść badacz w toku swojej pracy badawczej. W swojej pracy zorientowanej konstruktywistycznie i zbudowanej na fundamentach interakcjonizmu społecznego tym szczególnym rodzajem zamierzonego efektu był opis, typizacja i kategoryzacja badanych zjawisk.

Mając na uwadze znaczącą rolę serwisów internetowych Web 2.0 w życiu społecznym człowieka oraz dostrzegając potęgę zasobów sieci jakie mogą być wykorzystywane za pośrednictwem Web 2.0, za cel teoretyczny pracy przyjąłem opis, typizację i kategoryzację słuchaczy zajęć komputerowych realizowanych na ZUTW, Zakładam, że cel poznawczy związany jest głównie z poznawaniem zjawisk.

Celem poznawczym niniejszej pracy był:

- Opis czynników mających wpływ na wykorzystanie przez badanych nowych mediów w serwisach Web 2.0.
- Dokonanie kategoryzowania elementów poznawanej rzeczywistości społecznej w pewne typy, poprzez odwołanie się do zbadanych i posiadanych zasobów wiedzy.

Cel praktyczny badań związany jest m. in. z realizacją zadań praktycznych. W niniejszej pracy:

- Sformułowałem dyrektywy pedagogiczne skierowane pod adresem podmiotów, które chciałyby w życiu społecznym rozwijać aktywność sieciową z wykorzystaniem serwisów internetowych Web 2.0.
- Przedstawiłem sugestie pedagogiczne kierowane pod adresem osób, które chciałyby organizować sytuacje wychowawcze dla osób starszych w serwisach Web 2.0.
- Opracowałem wskazówki pedagogiczne dotyczące aktywnej pracy z mediami dla osób starszych- uczestników środowiska Web 2.0.

Przygotowując problemy badawcze poddałem analizie treść literatury przedmiotu będącej cennym źródłem danych. Dokonałem opracowania materiałów źródłowych (drukowanych i elektronicznych) będących podstawą odniesień do prowadzonej dyskusji nad problemami badawczymi.

W przyjętej konstruktywistycznej orientacji metodologicznej problemy badawcze miały charakter horyzontalny.<sup>9</sup>

---

<sup>9</sup> Zob. A. Zybertowicz, *Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych*, Warszawa 2011.



Z punktu widzenia interesujących mnie zmian w społecznym funkcjonowaniu badanych osób użyłem dwóch problemów głównych i kilku dopełniających:

1. Jakie elementy składają się na aktywności sieciowe seniorów, uczestników serwisów internetowych Web 2.0?
2. Jaki jest ich obraz?

Wyróżniam następujące istotnościowe pytania szczegółowe dopełniające główny problem badawczy (1):

- Jak korzystanie z Internetu różnicuje poprawę, jakości ich życia w różnych jego aspektach?
- Czy i jak nowe media stosowane w serwisach Web 2.0 (w tym komunikacja sieciowa) różnicują doświadczenia życiowe badanych osób?
- Jakie postępowania cechują zachowania prospołeczne ludzi starszych w środowisku Web 2.0?

Problemy szczegółowe dopełniające główny problem badawczy (2):

- Jakie czynniki decydują o chęci uczestnictwa bądź nieuczestniczenia w wybranych serwisach Web 2.0?
- Jakie elementy różnicują korzystanie z określonego serwisu internetowego Web 2.0?
- Jakie są formy aktywności sieciowej badanych słuchaczy?
- Czy i jak aktywność sieciowa określa samodzielne konstruowanie i rozpowszechnianie informacji?

### **Hipotezy badawcze**

Stosowanie hipotez badawczych w przyjętej strategii badawczej mogłoby redukować poznanie do uświadamianych przez badacza zjawisk, wątków, kierunków poszukiwań i mogłoby przy tym pomijać całe spektrum zagadnień, z których badacz nie zdaje sobie sprawy.

Ponadto znikoma wartość hipotez badawczych szczególnie uwidoczniła się w badaniach partycypacyjnych, w których założeniowość nie tylko ogranicza pole badania, ale uznawana jest za szkodliwą ponieważ kreuje nieprawdziwy obraz badanej rzeczywistości.<sup>10</sup>

---

<sup>10</sup> Zob. E. G. Guba, Y. S. Lincoln, *Kontrowersje wokół paradygmatów sprzeczności i wylaniające się zbieżności*, [w:] N. K. Denzin, Y., S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*, Warszawa 2010.

Kierując się powyższymi względami autor opracowania pominął czynność formułowania hipotez badawczych, jako spodziewanych przez badacza wyników zaplanowanych działań.

### **Metody, techniki i narzędzia badawcze**

Przyjmuje, że metoda badawcza określa naukowy sposób badania zjawisk społecznych oraz ogół reguł stosowanych przy badaniu rzeczywistości społecznej, w celu wyprowadzania twierdzeń w teorii pedagogicznej. W swojej pracy skorzystam z metody indywidualnych przypadków- zbiorowym studium przypadku, polegającej na gromadzeniu informacji o wytworach materialnych, stosunkach społecznych, przekonaniach i wartościach danej społeczności.

Celem przyjętej metody badawczej był opis, kategoryzacja i typizacja poznanych zjawisk społecznych. Perspektywa ta opierała się na dwóch przypuszczeniach:

- Interakcje międzyludzkie mogą mieć charakter refleksyjny, tzn. że badani słuchacze mogą interpretować wskazówki takie jak słowa, gesty, wykorzystanie czasu i przestrzeni w taki sposób, aby podtrzymać podzielną, wspólną wizję rzeczywistości.
- Informacja podlega indeksacji, a więc nabiera znaczenia wyłącznie w konkretnym kontekście i pod wpływem stałego kontaktu obu stron.

Przyjąłem, że techniki badań to czynności praktyczne pozwalające na uzyskanie informacji, opinii i faktów. Technika jest czynnością określoną przez dobór odpowiedniej metody badawczej oraz jest przez nią warunkowana. W swojej pracy skorzystałem z techniki wywiadu swobodnego, obserwacji uczestniczącej oraz analizy dokumentów.<sup>11</sup> Przeprowadzając wywiady posiłkowałem się technikami: *poszukiwania normalnej formy*, *polegania na przekładalności perspektyw*, oraz *zasady „et cetera”*.

---

<sup>11</sup> T. Pilch, T. Bauman, *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 2001, s.71.

Tabela 3. Uproszczony schemat procedury badawczej.

| Podejście metodologiczne,<br>(orientacja metodologiczna)   | Konstruktywizm (paradygmat partycypacyjny),<br>interakcjonizm społeczny   |   |
|--|---|---|
| Metoda badawcza  | Techniki badawcze   | Narzędzia badawcze  |
| <p>Jakościowe studium przypadku- zbiorowe studium przypadku (studium przypadku zjawiska społecznego)</p> | <p>Wywiady swobodne w tym techniki: <i>poszukiwania normalnej formy, polegania na przekładalności perspektyw, oraz zasady „et cetera”</i>.<br/>                     Obserwacja uczestnicząca,<br/>                     Analiza zasobów danych statystycznych (w tym dokumentów)</p> | <p>Kwestionariusz pól problemowych,<br/>                     Kontekstowa mapa badania,<br/>                     Oprogramowanie,<br/>                     dyktafon, papier, długopis</p> |

#### **IV. Wnioski z badań**

Na podstawie opisu wyników badań: obserwacji i wywiadów swobodnych badanych Seniorów dokonałem kategoryzacji poznawanych zjawisk społecznych: wyodrębniłem kategorie i podkategorie danych, w końcowej części rozdziału przedstawiłem stworzone typologie badanych.

Zaproponowane kategorie i podkategorie danych:

##### **1. Początki korzystania**

- Trudności w początkach korzystania
- Postrzeganie sieci 2.0

##### **2. Web 2.0 a jakość życia**

- Przydatne serwisy
- Życie kulturalne
- Informacje o zdrowiu
- Produkty w sieci
- Prostsze życie codzienne
- Kluczowe korzyści z aktywności

##### **3. Uczestnictwo, bariery i przeszkody**

- Zagrożenia w sieci
- Bariery w korzystaniu
- Niwelowanie przeszkód
- Pasywność on-line
- Platformy sieciowe

##### **4. Tworzenie i rozpowszechnianie treści**

- Tworzenie treści w sieci 2.0
- Sposoby korzystania z zasobów
- Rozwój zainteresowań
- Kontrola kontaktów

Z wypowiedzi seniorów wyłania się szereg powodów, dla których rozpoczęli oni korzystanie z Web 2.0. Dla czytelności przekazu zostały one podzielone na powody, które związane są z czynnikami zewnętrznymi i wewnętrznymi.

Wśród przyczyn *zewnętrznych* najczęściej deklarowano potrzebę edukacyjną młodszych członków rodziny (*Bo wnuki do szkoły potrzebowały*).

Kolejnymi czynnikami było działanie (presja) rodziny związane z zakupem sprzętu lub naciskami na rozpoczęcie edukacji z zakresu nowych technologii. *Czynniki zewnętrzne* kształtowały przemiany środowiska społecznego, w jakim przyszło żyć seniorom: odniesienia do informacji zawartych na stronach internetowych oraz konieczność podążania za rozwojem technologicznym, rozłąka z rodziną i chęć komunikowania przy użyciu sieci wymagały chęć podjęcia aktywności sieciowej.

Niemniej większość wypowiedzi uczestników badań odnosiła się do czynników wewnętrznych.

Seniorzy wspominali o chęci nauki (*Nie chciałam zostawać w tyle za moimi dziećmi*), o potrzebie zaimponowania wnukom oraz wynikającej z tego satysfakcji, gdy się ich pozytywnie zaskoczy umiejętnościami.

Posiadanie kont w serwisach Web 2.0 i znajomość ich przeznaczenia jest także szansą na polepszenie kontaktu z wnukami, które mogą występować w roli nauczyciela oraz sposobem zachęcenia ich do częstszych wizyt w domu dziadków.

Relacje z rodziną, która mniej chętnie pomagała w problemach z korzystaniem z Web 2.0 także motywowały seniorów do rozpoczęcia nauki.

Seniorzy opowiadając o powodach wewnętrznych rozpoczęcia korzystania z Sieci 2.0, wskazywali na chęć poprawy poczucia własnej wartości oraz ciekawość nowych technologii i możliwości, jakie dają.

Część osób chciała utrzymywać w ten sposób relacje z rodziną lub znajomymi, inni znajdowali w Sieci 2.0 sposoby na nudę jak sami powiedzieli, osoby w ich wieku: *chcą korzystać, bo chcą wyjść i zobaczyć, co w tym świecie się dzieje*.

Rezultaty przeprowadzonych badań pokazują że seniorzy wypowiadając opinie o Web 2.0, odnoszą się zarówno do jego *złych, jak i dobrych* aspektów a liczba poglądów w zakresie obu perspektyw jest do siebie zbliżona.

Negatywne nastawienia do sieci Web 2.0 badanej grupy wiekowej odnoszą się do zagrożeń związanych ze skomplikowanym (wielowymiarowe logowanie, weryfikacją treści, wielkości i kroje czcionki, nieintuicyjne menu oprogramowania) używaniem nowych mediów oraz niedostosowaniem ich treści do potrzeb osób po 60. roku życia.

Wśród negatywnych skutków korzystania z Sieci seniorzy wymieniali: możliwość łatwego rozpowszechniania treści nieakceptowanych społecznie, możliwość podszywania się pod inne osoby lub kradzież danych osobowych.

W perspektywie tej Seniorzy podkreśli także przekonanie, że Web 2.0 nie jest przeznaczony dla ludzi w ich wieku, a oferowane w nim treści rzadko są zgodne z ich zainteresowaniami.

Przedstawiając negatywne skutki korzystania z Sieci 2.0 osoby starsze często zaznaczały, że świat wirtualny to „*pochłaniacz czasu*”, przez co brakuje chwili na czytanie książek, rozwiązywanie krzyżówek oraz aktywność na świeżym powietrzu.

Przebywanie w Internecie, zdaniem badanych, ma także zły wpływ na więzi rodzinne oraz ogólne funkcjonowanie niektórych osób, prowadząc do uzależnienia, przy czym osoby starsze są mniej na takie działanie podatne.

Na pozytywne nastawienie wobec sieci www 2.0 wpływają wsparcie i zachęta, jakie okazują seniorom ich bliscy oraz otaczające ich instytucje.

Wśród najczęściej podkreślanych korzyści, jakie daje seniorom obecność w Web 2.0, wymienia się zwiększenie kontaktu z rodziną i światem zewnętrznym, dostęp do informacji dotyczących dóbr usług oraz poszerzenie wiedzy i znajomości w ramach obszaru dotychczasowej działalności zawodowej lub zainteresowań.

Wykorzystanie nowych technologii daje seniorom możliwość doświadczenia wyższej jakości życia a poszerzanie umacnianie kontaktów społecznych zmniejsza poczucie osamotnienia i sprzyja poprawie zadowolenia z życia.

Zaangażowanie w świat 2.0 wraz z jego nowymi mediami daje seniorom dodatkową płaszczyznę kontaktu z młodszymi członkami rodziny, sprzyjając transferowi wiedzy i umiejętności między pokoleniami.

W swoich wypowiedziach na temat pozytywnych aspektów Sieci odnosili się głównie do trzech obszarów: kontaktu z innymi ludźmi, łatwiejszego i szerszego dostępu do informacji i opinii oraz usprawnienia wybranych czynności dnia codziennego.

Seniorzy biorący udział w badaniach świadomi byli zarówno wybranych zagrożeń związanych z Internetem, jak i korzyści, jakie daje on osobom w ich wieku.

Z przeprowadzonych badań (opisu i kategoryzacji) wyróżniłem kilka typów idealnych: *błądzący-poszukujący, zaspokajający potrzeby, zależny i zdystansowany*.

Pierwszy typ *błądzący- szukający* charakteryzuje Seniorów korzystających z sieci na wiele sposobów. Samodzielnie i aktywnie poszerzają swoją wiedzę na temat komputerów i Internetu,. Wykorzystują w tym celu media drukowane, i elektroniczne; informacji szukają na forach; mediach społecznościowych; uczestniczą w kursach i warsztatach komputerowych. Ich pierwsze kontakty ze środowiskiem 2.0 miały miejsce z reguły w pracy, nierzadko przed kilkunastoma miesiącami. Jednakże do założenia konta w wybranym serwisie Web 2.0 kierowała nimi ich wewnętrzna motywacja do bycia on-line.

Dzięki funkcjonowaniu w sieci Seniorzy odkryli nowe możliwości w sferze zawodowej lub towarzyskiej- jednakże nie deklarowali stałej chęci rozwijania poznanych

możliwości. Byli zadowoleni z posiadanego stanu wiedzy na odkryte/ poznane możliwości serwisu sieciowego.

Mieli niesprecyzowane plany na przyszłość: niektórzy planowali zakup nowego sprzętu komputerowego, inni deklarowali chęć wglębnienia się chcieli wykorzystywać serwisy internetowe i programy komputerowe w życiu codziennym.

Ten typ badanych w zasadzie nie korzysta z serwisów za pośrednictwem innych osób- ewentualne trudności w korzystaniu traktują oni nie jak przeszkody, ale jak wyzwania, którym należy sprostać i których pokonanie jest dla nich źródłem dumy i satysfakcji.

Badani seniorzy zdają się ponadto dostrzegać zarówno zagrożenia, jak i korzyści związane z obecnością w świecie Web 2.0. Są świadomi zmian, jakie Internet wprowadził w codziennej aktywności ludzkiej. Odnosząc się do pozytywnych aspektów korzystania z Sieci Web 2.0, badani wymieniają możliwość zwiększenia kontaktu z rodziną i światem zewnętrznym pomoc w utrzymaniu relacji ze znajomymi poza krajem oraz wzrost liczby kontaktów z osobami o podobnych zainteresowaniach.

Kolejny typ stanowią osoby *zaspokajające potrzeby*. Są nimi seniorzy, którzy dzięki Internetowi zaspokajają dość ograniczoną gamę potrzeb. Do najważniejszych należą potrzeba kontaktu z rodziną lub znajomymi (tu z pomocą przychodzą zwykle media społecznościowe i komunikatory video) oraz potrzeba poszukiwania informacji.

Portal internetowy lub serwisy sieciowe mogą w znacznym stopniu zastępować im prasę i inne media elektroniczne.

*Zaspokajający potrzeby* sprawnie posługują się siecią, ale tylko w ograniczonym zakresie. Nie poszukują aktywnie nowych usług ani nie interesują się nowinkami technicznymi. Kluczowa dla ich sposobu posługiwania się siecią jest zakładka *Ulubione*, w której znajduje się zestaw najczęściej odwiedzanych przez nich stron.

Ten typ stosunkowo rzadko surfują po nieznanym sobie stronach internetowych: ich postawę dobrze oddają słowa *jeśli czegoś nie znam, to w to nie wchodzę. Mnie tylko Internet kojarzy się z wiadomościami i wysłaniem meilów i FB. Inaczej nie umiem z niego korzystać, nie jest on mi do niczego potrzebny.*

*Typ zależni* stanowią użytkownicy, którzy wykorzystują zasoby sieci 2.0 do jednej bądź kilku czynności, których nauczyli się od dzieci i wnuków.

Na ogół używają oni platform społecznościowych samodzielnie, ale nierzadko korzystają z jego zasobów dzięki pomocy innych osób, zwykle młodszych członków rodziny.

W tej grupie jest wiele seniorów zbliżających się do 70 roku życia: *Mimo, że dzieci nie raz uczyły mnie z tego FB korzystać, to jednak człowiekowi ciężko się przestawić na takie*

*nowości. A jaki problem zapamiętać to wszystko! Od czasu do czasu wnuki udostępnią mi Internet; wówczas piszę do znajomych czy innych członków rodziny. Dzięki temu mogę sobie nie tylko porozmawiać z dziećmi i wnukami, ale też mogę ich widzieć i to jest wspaniałe.*

W opiniach badanych *zależnych* środowisko Web 2.0 wpływa na różne aspekty aktywności społecznych (komunikowanie, wymiana danych), różne formy spędzania czasu wolnego, uczestniczenia w kulturze czy dbania o zdrowie.

Wśród osób, które rzadziej korzystają z narzędzi Web 2.0, można wyróżnić typ *zdystansowanych*. Są to osoby, które były blisko rozpoczęcia samodzielnego korzystania z sieci, ale którym z różnych powodów próba ta się nie powiodła.

Nierzadko uczestniczyli w różnego rodzaju kursach korzystania z komputera i Internetu, jednak w ich ocenie były one bezwartościowe ze względu na niedostosowany do ich potrzeb i stanu wiedzy program lub niskie umiejętności dydaktyczne osoby prowadzącej.

Badani deklarują, że posiadane przez nich umiejętności i wiedza pochodzą sprzed kilkunastu miesięcy i często ograniczają się jedynie do kilku prostych, mechanicznie wykonywanych czynności (odbiór poczty, obejrzenie filmu, rozmowa przez komunikator).

Osoby te nie potrafią, więc sprawnie poruszać się w świecie nowych mediów. Komputer z dostępem do sieci bardzo często znajduje się w ich bezpośrednim otoczeniu ale aktualnie brak jednak częstych chęci do tego, by nauczyć się nim sprawniej posługiwać. Zdarza się, że deklarują chęć poszerzenia swojej wiedzy w najbliższym czasie.

Seniorzy z tej grupy wskazywali na brak samodzielnej potrzeby używania komputera, ponieważ wyręczają ich w tym członkowie rodziny, którzy określone czynności (np. zakupy, opłaty) wykonują szybciej i bez ryzyka pomyłki.

Argumentem do nieczęstego aktywnego uczestnictwa w Sieci 2.0 była także opinia, iż byłoby to *zbytnie ułatwienie*, powodujące zanik konieczności wychodzenia z domu, a przecież *My już nie musimy oszczędzać czasu*.

Podsumowując wyniki badań należy stwierdzić, że wraz ze wzrostem znaczenia nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych w różnych sferach życia, korzystanie z nich staje się w coraz większym stopniu warunkiem pełnego uczestnictwa w życiu społecznym i kulturalnym.

Obecnie wyzwaniem dla wszystkich członków społeczeństwa sieciowego są wciąż powiększające się zasoby informacji oraz dynamicznie rozwijające się nowe media, za pośrednictwem, których realizowanych jest coraz więcej czynności.

Aktywne działanie seniorów w środowisku sieci 2.0 może polepszyć ich szanse na *godną jesień życia*. Dlatego też ważnymi działaniami socjalizacyjnymi powinno być



kreowanie przekazów sieciowych uwzględniających potrzeby seniorów oraz kształtowanie i podniesienie poziomu kompetencji medialnych seniorów.

Istotne jest również zachęcenie do dalszego, aktywniejszego korzystania z nowych mediów w sposób świadomy i twórczy. Odpowiedzią na wyraźne braki przygotowania w tym obszarze może być edukacja medialna i informacyjna dedykowana seniorom, mająca na celu przygotowanie ich do świadomego korzystania z nowych mediów a tym samym do aktywnego uczestnictwa w społeczeństwie sieci.

Obecność seniorów w środowisku Web 2.0 i ich aktywna praca z nowymi mediami powinna być systematyczna i w miarę możliwości wspomagana przez młodszych członków rodziny albowiem jednym z wyznaczników sieci Web 2.0 jest możliwość wspólnego uczestnictwa przy konstruowaniu zasobów sieci oraz integracja przedstawicieli różnych grup społecznych do wspólnie realizowanych zadań czy projektów w środowisku Web 2.0.

Ponadto priorytetowo powinny być traktowane inicjatywy społeczne polegające na angażowaniu seniorów do aktywności internetowych. Zaliczyć tu można wszelkiego rodzaju warsztaty i zajęcia komputerowe dedykowane osobom starszym.

Zajęcia te powinny wyróżniać się nieszablonową, uwzględniającą realne potrzeby osób starszych, właściwą metodyką prowadzenia zajęć przy doborze stosownych, multimedialnych narzędziach edukacyjnych. W tym kontekście ważne są przedsięwzięcia społeczne pobudzające i wspierające aktywności sieciowe służące twórczemu korzystaniu z nowych mediów. Istotna jest przy tym może być współpraca ekspertów oraz różnych podmiotów: Uniwersytetów III wieku, instytucji kultury czy organizacji pozarządowych wspierających rozwój osobowościowy i społeczny uczestników.

Z uzyskanych wyników wypływają istotne wskazania dla projektowania programów mających na celu wsparcie aktywizacji osób starszych w zakresie korzystania z Web 2.0 gdzie bardzo istotne jest wzbudzenie ciekawości seniorów, we wzbudzaniu której znaczącą rolę odgrywają członkowie rodziny. Dotychczas niewiele programów angażowało najbliższe otoczenie seniorów w celu zmotywowania ich do wejścia w świat wirtualny, żaden nie objął swoim zakresem rodzin seniorów.

Niezwykle istotną kwestią, która powinna być brana pod uwagę podczas konstruowania programów edukacyjnych dla seniorów, jest obszar trudności związanych z nauką korzystania z Internetu. Najczęściej deklarowane problemy na tym polu są związane z opanowaniem licznych funkcji dostępnych zarówno z poziomu klawiatury (skrótów klawiaturowe), jak i w ramach poszczególnych aplikacji.

Kłopotliwa dla osób starszych jest konieczność zapamiętania sekwencji czynności, które z ich perspektywy są mało intuicyjne, zbyt abstrakcyjne, przez co trudne do zapamiętania i stosowania.

Z kolei, korzystanie z serwisów społecznościowych na ogół nie rodzi większych trudności, poza czynnością logowania, która wymaga dobrego *odpamiętania* i precyzji wykonania.

W związku z powyższym, korzystanie z usług wymagających pod tym względem szczególnej dokładności i uwagi (tj. banków i sklepów, aukcji internetowych) rodzi poważne obawy ze strony osób starszych.

Obawy te wiążą się z niepewnością, czy będzie się w stanie poprawnie wykonać wszystkie czynności -bo jeśli nie, to zdaniem seniorów, koszty pomyłki mogą być wysokie.

Z opisu obserwacji seniorów wynikać może wskazówka dla twórców programów aktywizujących osoby starsze w zakresie korzystania z serwisów Web 2.0. Warto uwzględnić umiejętności, które seniorzy już mają i gdzie to możliwe odwoływać się do analogii bliskich ich doświadczeniom.

Takie podejście mogłoby zwiększyć u starszych użytkowników poczucie bezpieczeństwa w odniesieniu do korzystania z nowych mediów. Byłaby to również szansa na ukazanie im pewnej ciągłości doświadczeń pomiędzy tym, co znali dotąd, w świecie rzeczywistym, a tym, co spotyka ich obecnie w przestrzeni wirtualnej.

Umiejętne wspieranie motywacji seniorów ułatwi im wejście w świat Web 2.0, który już teraz ich ciekawi, często onieśmiela, ale jednak, jak sami mówią: *jest przygodą dla życia*.

Środowisko Web 2.0 jest niewątpliwie miejscem wymagającym od użytkownika wiele zaangażowania i aktywności. Jest tak, jak zauważyła jedna z uczestniczek wywiadów: *Bo to nie jest tak, że się odkręci radio czy telewizor i jest wszystko. Tutaj trzeba działać. Naprawdę.*

Autor pracy kierował się przekonaniem, iż przeprowadzone przez niego badania mogły być pomocne przy uzupełnieniu wiedzy na wskazany temat albowiem wyniki niniejszego opracowania mogą przyczynić się do precyzowania nowych oczekiwań społecznych, medialnych i organizacyjnych.

## V. Wybrane piśmiennictwo

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno- kulturowy*, Kraków 2001.
- Ajdukiewicz K., *Język i poznanie. Klasyfikacja rozumowań, T.1,2*, Warszawa 2006.
- Angrosino M., *Badania etnograficzne i obserwacyjne*, Warszawa 2010.
- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 2005.
- Babbie E., *Podstawy badań społecznych*, Warszawa 2008.
- Banks M., *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*, Warszawa 2009.
- Barney D., *Spoleczeństwo sieci*, Warszawa 2008.
- Batorski D., Marody M, Nowak A, *Spoleczna przestrzeń Internetu*, Warszawa 2006.
- Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań 2004.
- Berger P., L., Luckmann, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 2010.
- Birch A., *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od dzieciństwa do późnej dorosłości*, Warszawa 2006.
- Bohner G., Wanke M., *Postawy i zmiana postaw*, Gdańsk 2004.
- Burgess J, Green J, *YouTube. Wideo online i kultura uczestnictwa*, Warszawa 2011.
- Castells M., *Siła tożsamości*, Warszawa 2010.
- Castells M., *Spoleczeństwo sieci*, Warszawa 2008.
- Czapiński J, Panek T, *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa 2015.
- Czerniawska O., *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź 2000.
- De Kerckhove D., *Powłoka kultury. Odkrywanie nowej elektronicznej rzeczywistości*, Warszawa 2001.
- Denzin N. K., Lincoln Y. S., *Metody badań jakościowych, T.1,2*, Warszawa 2010.
- Didier L., *Globalna wioska cyfrowa. Drugie życie sieci*, Warszawa 2009.
- Filiciak M., *Internet-społeczne meta medium, [w:] Media audiowizualne*, W. Godzic, Warszawa 2010.
- Flick U., *Projektowanie badania jakościowego*, Warszawa 2010.
- Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- Furmanek M., *Spoleczeństwo sieciowe- człowiek w sieci, [w:] Edukacja medialna: nowa generacja pytań i obszarów badawczych*, red. Marek Sokołowski, Olsztyn 2004.
- Furmanek M., *Technologie informacyjne- implikacje kulturowe i społeczne, [w:] Kształtowanie się tożsamości zielonogórskiej pedagogiki (1971-2011)*, red. G. Miłkowska, M. Furmanek, Zielona Góra 2011.
- Furmanek M., *Technologie informacyjne w warsztacie pracy nauczyciela*, Zielona Góra 2008.
- Furmanek M., *Tekst, hipertekst, sieć- szanse edukacyjne, [w:] Chowanna: Problemy edukacji w społeczeństwie wiedzy*, 2012, nr 2 (39).
- Garfinkel H., *Studia z etnometodologii*, Warszawa 2007.
- Gergen K., J., *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym*, Warszawa 2010.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2010.
- Giffin E., *Podstawy komunikacji społecznej*, Gdańsk 2003.
- Gnitecki J., *Wprowadzenie do metod badań w naukach pedagogicznych*, Poznań 2006.
- Goban Klas T., *Cywilizacja medialna*, Warszawa 2005.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe*, Warszawa 2004.
- Gogołek W., *Komunikacja sieciowa, uwarunkowania, kategorie, paradoksy*, Warszawa 2010.
- Hajduk E., *Hipoteza w badaniach społecznych*, Zielona Góra 2006.
- Harwas-Napierała B, Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Warszawa 2010.
- Idzikowski B., *Uniwersytet Trzeciego Wieku w Zielonej Górze, ewolucja funkcji, [w:] Edukacja dorosłych w perspektywie integrowani się Europy*, red. Z, Wołka, Zielona Góra 2000.
- Jung B., *Wokół mediów ery Web 2.0*, Warszawa 2010.
- Jusczyk S., *Statystyka dla pedagogów*, Toruń 2001.

- Konieczna Woźniak R., *Uniwersytety Trzeciego Wieku w Polsce. Profilaktyczne aspekty edukacji seniorów*, Poznań 2001.
- Kubicki P., Batorski D., *Kompetencje medialne osób w wieku 50+. Bariery i rekomendacje*, Warszawa, 2011.
- Ling R, Donner J., *Komórka. Komunikacja mobilna*, Warszawa 2011.
- Masłow A.H., *Motywacja i osobowość*, Warszawa 1990.
- McQuail D., *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2008.
- Melosik Z., Szkudlarek T., *Kultura, tożsamość i edukacja - migotanie znaczeń*, Kraków 2009.
- Nachmias C. F., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- Osmańska-Furmanek W, Furmanek M, *Pedagogika mediów*, [w:] B. Śliwerski, *Pedagogika t.3. subsdyscypliny wiedzy pedagogicznej*, Gdańsk 2006.
- Osmańska-Furmanek W., Furmanek M., *Uczyć się, aby być. Uczyć się, aby aby móc się uczyć*, [w:] *Pedagogika informacyjna: media w kształceniu ustawicznym*, red. E. Perzycka, A. Stachura Szczecin 2007.
- Pilch T., *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa 1995.
- Retter H., *Komunikacja codzienna w pedagogice*, Gdańsk 2005.
- Siemieniecka D., Siemińska-Łosko A., *Wybrane aspekty technologii informacyjnej w edukacji*, Toruń 2007.
- Siemieniecka D., *Technologia informacyjna a twórczość*. [w:] B.Siemieniecki *Pedagogika Medialna t.2*, Warszawa 2007.
- Siemieniecka D., *Współczesne konteksty edukacyjne technologii informacyjnej*, Toruń 2009.
- Siemieniecki B., *Konstruktywistyczno-kognitywistyczna teoria edukacji a nowe technologie*, Włocławek 2007.
- Siemieniecki B., *Pedagogika medialna*, T.1 i 2, Warszawa 2008.
- Silverman D., *Interpretacja danych jakościowych*, Warszawa 2008.
- Stanikowski K., *Edukacyjne konteksty nowych mediów*, Zielona Góra 2014.
- Strykowski W., *Pedagogika i edukacja medialna w społeczeństwie informacyjnym*, [w:] S. Juszczyk, *Edukacja medialna w społeczeństwie informacyjnym*, Toruń, 2002.
- Strzyczkowski K., *Tożsamość w kontekście tendencji rozwojowych społeczeństwa ponowoczesnego*, Warszawa 2012.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., *Podstawy Gerontologii Społecznej*, Warszawa 2006.
- Szkudlarek T., *Edukacja i konstruowanie społecznych nierówności*, [w:] *Fenomen nierówności społecznych*, Klebaniuk J., Warszawa 2007.
- Śliwerski B., *Współczesna myśl pedagogiczna*, Kraków 2011.
- Śliwerski, *Pedagogika T.1,2,3*, Gdańsk 2006.
- Tanaś M., *Pedagogika a środki informatyczne i media*, Warszawa-Kraków 2004.
- Tanaś M., *Pedagogika wobec wyzwań technologicznych współczesności*, Kraków 2010.
- Taspocot D, *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, Warszawa 2010.
- Taylor L., Willis A., *Medioznawstwo*, Kraków 2006.
- Tyszkowa M., Przetacznik-Gierowska M., *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa 2000.
- Van Dijk, J., *Społeczne aspekty nowych mediów*, Warszawa 2010.
- Walker Rettberg J., *Błogowanie*, Warszawa 2009.
- Wołk Z., *Aktywność seniorów jako następstwo aktywności zawodowej*, [w:] *Dydaktyka Literatury*, Leszno 2008.
- Wołk Z., *Edukacja dorosłych w procesie integrowania się Europy*, Zielona Góra 2000.
- Wołk Z., *Uniwersytety Trzeciego Wieku w środowisku lokalnym*, [w:] *Wojewoda I., Banaszak Z., Lubuskie Uniwersytety Trzeciego Wieku*, Zielona Góra 2008.
- Zimbardo P., Leippe M., *Psychologia zmiany postaw i wpływu społecznego*, Poznań 2004.
- Zimbardo P., *Psychologia i życie*, Warszawa 2009.
- Zych A., *Leksykon gerontologii*, Kraków 2010.